

još uvijek imamo posla s nedokazanim tezama») da bi na kraju rezimirali svoje vlastito mišljenje u tri osnovne točke. Oni pišu: »... mislimo da je nedvojbeno: 1. Misal iz g. 1483. pisali su, redigirali, slova slagali i raspoređivali hrvatski pisci i tiskarski majstori; neustanovljeno mjesto tiskanja ne može bitno utjecati na činjenicu da je Prvotisak djelo hrvatskih stručnjaka i prema tome prvi tiskani spomenik hrvatske kulture. — 2. Predložak za sadržaj Prvotiska bio je rukopisni Misal kneza Novaka iz g. 1368.« itd. (samo bih ispravio tvrdnju da je Novakov misal g. 1405. prodan »samostanu u Nuglu kraj Roča«, jer u zapisu nije riječ ni o kakvom samostanu; isto tako smatram nedokazanom tvrdnju da je tada Izola »bila jedan od hrvatskoglagoljaških centara«). » — 3. Komparativna tekstološka i liturgijska analiza Novakova misala i Prvotiska, koju je provela dr. Marija Pantelić u svojem radu *Prvotisak glagoljskog Misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368.* i sažeto je prikazala u ovom »Dodatku«, uvjerava nas da su se neki redaktori Prvotiska u biti držali Novakova predložka, a neke sitne liturgijske i jezične korekture ili dopune potkrepljuju tezu o istarskom podrijetlu redaktora (istarski sveci, narječje itd.). — Logično je dakle zaključiti — iako čak ni to još ne možemo smatrati posve dokazanim — da je hrvatski Prvotisak priređen za štampu u Istri. — Gdje je obavljen tiskarski posao — ostaje na žalost i dalje otvoreno pitanje.«

Tom oprezno stiliziranom zaključku uredništva ne može se ništa naročito dodati. A kad još spomenemo da je na kraju knjizi dodana gotovo posve iscrpna *Literatura o glagoljskom prvotisku*, onda možemo reći da je ovim izdanjem završena jedna etapa u proučavanju našeg Prvotiska.

Vjekoslav Štefanić

ИВАН ДОБРЕВ, Глаголическият текст на Боянския палимпсест — старобългарски паметник от края на XI век. Българска академия на науките, Институт за български език. Sofija 1972. Str. 124 + 5 tabla izvan teksta.

Riječ je o glagoljskim palimpsestima koji su predmet istraživanja Ivana Dobreva. Oni su, kako je poznato, jedan od argumenata za prioritet glagoljskog pisma pred ćirilskim. Dobrev je već u zborniku »Konstantin Filosof. Dokladi ot simpoziuma, posveten na 1100-godišnjinata ot smъртта mu,« izd. Bugarske akademije, Sofija 1971, publicirao svoj referat »Palimpsestovite časti na Zografskoto evangelie«, u kojem je obratio pažnju na slabo poznatu činjenicu da je onaj dio Zografskog od 17 listova (tzv. Zo₂) koji je naknadno bio pisan u XII st. također glagoljski palimpsest. Jagić je u svojem izdanju o tom samo natuknuo. U rukopisnom odjelu Javne biblioteke u Lenjingradu konstatirali su tu 32 palimpsestne stranice. Od osam fotografski snimljenih stranica Dobrev je uspio pročitati ih šest (iako nepotpuno) i konstatirao da su to ostaci također jednoga četveroevanđelja, pisana uglavnom glagoljicom krajem XI stoljeća. Pročitao je i tu publicirao u ćirilskoj transliteraciji odlomke iz Mateja XVIII 3—9 (f. 48), XX 27—34 i XXI 1—2 (f. 52),

XXI 11—25 (f. 47^v—47^r), XXIV 6—13 (f. 45^v). Praznine u čitanju popunio je po Marijinskom evanđelju. Ispred teksta autor je prikazao osnovne paleografske i jezične osobine istrnog teksta, samo je šteta da nije donio nijedne snimke. Uostalom čudno je i to što nije ni ovdje kao ni u raspravi o Bojanskom palimpsestu precizirao kojom su tehnikom fotografirani istrni tekstovi, jer ovako ne znamo ne bi li se dubinskim snimanjem dobilo nešto više. Inače Dobrev konstatira da slova vise pod crtom (kao Kij i Kloc), da pisar katkada umeće ćirilsko slovo, a ćirilicom su označene i glave na rubovima; da su veoma često izostavljeni jerovi u slaboj poziciji (pa i u prijedlogu вѣ); da je taj istrni rukopis imao samo dva nazalna znaka: Ѣ i Ѣ̇ — a to je doista specifično, jer od ćirilskih rukopisa koji poznaju samo dva nazalna znaka najstariji su Listovi Undolskoga i Eninski apostol, a za njih se misli da su nastali najranije krajem XI stoljeća. Iz tih pojedinosti, a osobito po gubljenju jerova u slabom položaju i na kraju riječi, Dobrev datira ovaj palimpsest potkraj »starobugarske epohe«, na kraj XI stoljeća.

Bojanski palimpsest nalazi se na 42 lista Bojanskog aprakos-evanđelja, ćirilskog rukopisa iz XII—XIII stoljeća, koji se nalazi u Biblioteci »Lenjin« u Moskvi. Za taj se glagoljski palimpsest doduše znalo već od V. Grigoroviča (g. 1848) koji je Boj. ev. dobio u Bojani blizu Sofije. Malo je njegova teksta razabrao Šafarik, a Jagić je u Encikl. slav. filologii, vyp. III, publicirao snimke i tekst dviju stranica, ali nepotpuno. Ivan Dobrev je na snimcima izrađenim modernom fotografskom tehnikom (koji se čuvaju u samoj biblioteci) uspio pročitati 26 stranica palimpsesta, dok za ostale veli da nisu toliko čitljive da bi mogle poslužiti studiju jezika i teksta. Knjizi je priložio pet fotoreprodukcija, ali moram reći da se na njima doista ne može pročitati sve ono što je autor uspio pročitati. Palimpsestne stranice su u 1, 2, 3, 5, 6. svešćiću i u dva lista 10. svešćića Boj. ćirilskog aprakosa, koji ima ukupno 109 listova. Glagoljski tekst sadrži također kratko aprakos-evanđelje, naravno, nepotpuno. Raspored čitanja ne ide očekivanim redom današnjih folija, a niti je Dobrev pročitao redom 26 stranica. Stoga je na str. 11—12 dao tablicu stranica po svešćićima u kojima ima glagoljskog teksta. Iz nje se vidi koje je stranice autor pročitao i na kojima još ima više ili manje vidljivog glagoljskog teksta. Pošto je iznio još nekoliko tragova teksta koji se ne mogu rekonstruirati, autor je prešao na tabelarni pregled stranica glagoljskog teksta uporedo s paralelnim čitanjima u drugim aprakosima: Sav, Assem i Ostrom. Taj vrlo instruktivan pregled navodi i dane u koje se pojedini odlomci čitaju.

Sve navedene podatke nalazimo u prvoj glavi knjige: *Istorija, opisanie i sādāržanie na pametnika* (str. 7—18).

Druga je glava: *Tekst i beležki kām teksta* (str. 19—63). Tu su najprije prikazani principi transliteracije s glagoljice u ćirilicu. Popis glagoljskih i njima odgovarajućih ćirilskih znakova iznosi baš 38 slova, ali tu su uračunata dva znaka za *ī* (poznate varijante), specifična ligatura za *y* i četiri nazalna slova: za *f* se ne upotrebljava Ѣ nego uvijek Ѣ̇, poluglas je samo jedan, i to tvrdi, a paukastoga *h* nema.

Transliteracija teksta obavljena je vrlo savjesno: stranica na stranicu, redak na redak, a sačuvano je i izvorno kraćenje riječi. No tekst je stavljen u normalan poredak aprakosnih odlomaka, bez obzira na paginaciju ćirilskog teksta. Nepročitana mjesta se rekonstruiraju po pravopisu samoga glagoljskog aprakosa i štampaju se *petitom*. Točnost čitanja doduše ne možemo kontrolirati, ali budući da se radi o tipičnom tekstu evanđelja, teško je pretpostaviti pogreške. Autor nas je u svoje čitanje uvjerio i kritičkim aparatom štampanim ispod svake stranice. U njem je upozoravao na sve probleme u čitanju, na razlike u drugim starim tekstovima evanđelja (Zogr, Mar, Assem i Sav), a po potrebi je citirao i grčki tekst.

Opširno je i zanimljivo poglavlje *Paleografske osobenosti* (str. 64—81). Autor je ispravno postupao kad je za paleografske zaključke uzeo u obzir samo pouzdano čitljiva slova, dok su mu manje čitljiva služila kao potpora za čitanje teksta. Konstatira da su reci linirani tankim predmetom, ali slova ne vise na linijama, nego su nad njima. Slova su podjednake visine, samo se donjim potezima nešto spuštaju *b* i *ju*. Vidljivo je nekoliko inicijala *V* i *R*. Crtež *V* je simetričan i jednostavan, nalik na one u Mar, Assem i Sin ps. Inicijal *R* vodi po srednjoj hasti raznovrsne pletenice i autor ga smatra geometrijskom shematizacijom zoomorfnog komponenta »starobugarskih« glagoljskih inicijala. Rukopis je pisala uvježbana ruka koja nastavlja »starobugarsku« tradiciju, dakle ne muči se imitiranjem slabo poznatih glagoljskih slova kao npr. onaj pisar glagoljskih redaka u Ohridskom apostolu iz XII stoljeća. Drugim riječima, ovo je pismo kinetično. Dobrev veoma mnogo inzistira na kinetičnosti ili konematičnosti u paleografskoj analizi slova polazeći od metode planimetrijskih varijacija na površini što je zauzima slovo (metoda M. Janakieva). Naime slovo je prostorno-vremenski objekt u koji su uključeni i mišićni pokreti ruke. Treba dakle voditi računa ne samo o konačnom liku slova, nego i o dosljednosti u pokretanju ruke onoga koji piše. Drugim riječima paleograf treba da umješno povezuje razmatranja o oblikovnim i o kinetičkim komponentama slova. Mrežica koja (po Janakievu) svojim oćicama pokriva površinu slova može da posluži rekonstrukciji kretanja pera i formiranju pojedinih elemenata, oćica i spojnica horizontalnih i vertikalnih, u donjoj ili gornjoj etaži slova. Dobrev ističe da je izučavajući planimetrijsku projekciju slova usmjerio svoje napore na kinematičku stranu problema, na što ga je prisiljavala fragmentarna vidljivost snimaka, jer je često morao odgonetavati potpuni oblik slova po njegovu vidljivom dijelu. Kod istrnog najgornjeg sloja tinte katkada se dobro vide mjesta gdje je pisar digao ili spustio svoje pero. Pisac se ovako izražava (u slobodnom prijevodu): »A same točke u kojima je pisaća sprava dodirivala ili napuštala pergament najsigurniji su oslonac za određivanje glagoljske kinematike, bez koje glagoljski problem — uključujući i pretpostavke o izvorima same azbuke i o hronološkim odnosima među njezinim spomenicima — čini mi se ne može biti riješen.« Autorove su tvrdnje dakle veoma dalekosežne. Svoja paleografska istraživanja — veli dalje autor — osniva na predodžbama o navikama glagoljskih pisara što ih je stekao promatrajući crteže slova u rukopisima Zogr, Mar i drugih glagoljskih spomenika u

sovjetskim bibliotekama. Svoju ustrajnost u gledanju na kinematiku slova ističe i u stavu prema Goševu: »Prinuden sam da osporim paleografske tvrdnje Iv. Goševa (Rilski glagolički listove, s. 39 i dr.) koji je učinio prvi, ali neuspjeli pokušaj da pronikne u kinematiku glagoljskih crteža. Njegova pretpostavka da je glagoljski pisar risao kružice, petlje pa čak i cijela slova jedinstvenim, neprekinutim potezom, ne odgovara istini.«

Poređujući kinematičke osobine glagoljskog i ćirilskog pisma (pa i grčke uncijale) autor konstatira veće razlike: glagoljska slova su oblikovana kraćim i tanjim potezima što ih opisuje vrh pera; glagoljska slova sastoje se od većeg broja zasebnih pokreta ili zamaha podrazumijevajući pod posebnim zamahom kretanje pera između dva sukcesivna dizanja sa pergamentne površine; sa kinematičkog gledišta glagoljska su slova složenija od ćirilskih i ne valja ih promatrati (poput ćirilskih) kao geometrijski crtež. Kako je glagoljsko slovo kombinacija mnogih brzo prekinutih pokreta ruke, ono se jako razlikuje i od jednostavnog crteža grčkih minuskulnih slova i ligatura u kojima dolazi do uzajamnog presijecanja linija, izlomljenih neprekidnih poteza, oštih izmjena pravca kretanja itd. Tom metodom dolazi Dobrev i do negativnog stava prema Taylor-Jagićevoj hipotezi da je grčka minuskula prototip glagoljskog pisma: oni su išli za tim da pod svaku cijenu nađu planimetrijsko podudaranje glagoljskih slova i bizantijske minuskule, no sa kinematičkog gledišta razlika između ova dva pisma je vrlo velika.

U daljnjoj karakterizaciji glagoljskih slova (u prvom redu Bojanskog pal.) autor svraća pažnju na dvokatnu ili trokatnu strukturu slova koja ovisi o tri ili četiri horizontalne linije (donja, gornja i jedna ili dvije srednje) što ih je pisar zamišljao pri crtanju slova. Njihova je važnost u tome što su od njih zopočinjali svi vertikalni potezi usmjereni k donjoj crti, što su se na njima prekidalni svi vertikalni potezi koji su započinjali od gornje linije i što su se po njima kretali horizontalni potezi pera. Horizontalni potezi su povezivali gornje ili donje krajeve prethodno pisanih vertikalnih poteza (štapića), ali nisu odjednom povezivali više od dva vertikalna štapića. Prešavši na konkretno opisivanje pojedinih slova, autor najprije opisuje i crta najčešći element glagoljskih slova, a to je »eido-kinetična figura« (= očica ili kružić) koja se sastoji od četverotaktnog crteža (u Mar) ili peterotaktnog u Bojanskom pal. u kojem je forma uglatija i asimetričnija. Drugi važan element su vertikalne ili horizontalne spojnice.

Slijedi opisivanje kinematičkog formiranja svih glagoljskih slova palimpsesta uporedo s kinematičkom shemom slova crtanom pomoću malih strelica koje predstavljaju zamahe ili taktove od kojih se sastoje figure ili crte pojedinih dijelova slova. Promatrajući taj postupak ostajemo katkada sumnjičavi u pogledu redoslijeda pojedinih zamaha (npr. kad se kod slova *a* pretpostavlja da se srednja vertikalna os vuče čak u tri puta), no ovdje nam nije moguće zadržavati se na svim tim detaljima. Dovoljno je da spomenemo kako autor uglavnom pretpostavlja da se pri crtanju slova najprije formiraju figure ili kružići, a onda horizontalne i vertikalne spojne crte; isto tako često zamišlja početak slova u

donjoj etaži. Od relevantnih paleografskih činjenica zanimljiv je npr. oblik slova đerv koji predstavlja posljednju kariku u razvitku pred definitivni hrvatski oblik (ide u kategoriju Grškovićevo i Mihanovićevo apostola). Neobično je crtan oblik slova šta: umjesto glavne horizontale imamo dva luka. Kasnom datiranju odgovaraju likovi nazala *je, g* i *jo* koji su izgubili središnji kružić kao i neki drugi spomenici XII stoljeća. Od ligatura vrlo je neobična *ъ + ѿ* za koju Dobrev nalazi samo jednu potvrdu u Assem.

Slijedi poglavlje *Ezikovi osobenosti* (str. 82—86). Jezik Bojanskog palimpsesta ima osobine kasnih »starobugarskih« spomenika. Osnovne su mu karakteristike: samo jedan poluglas, i to tvrdi, dakle ide u jednojerovu glagoljsku školu, od koje imamo dosad jedini obrazac u naknadnom dijelu Zografskog, ali i u više ćirilskih spomenika s kraja XI stoljeća. Ponegdje je tvrdi poluglas zamijenjen sa *o* (*sozda, vo, tokmo*), meki se reflektira kao *e* (*pravъdenъ, nevъrenъ*). Inače je upotreba poluglasova nesigurna: ispadanje u slabom položaju je u punom toku, ali u nastavcima je često sačuvan. Više puta je potvrđena i poznata zamjena nazala koju autor tumači slabljenjem nazalnosti i zbližavanjem nazalnih vokala, a osobito raznim morfološkim analogijama. S time dovodi u vezu i kolebanje u padežima koje se kasnije jače razvilo. O kasnijem nastanku spomenika svjedoči i niz morfoloških osobina, osobito kontrahirane forme. Za leksik veli autor da je potpuno tradicionalan. Što se tiče lociranja rukopisa, Dobrev ga stavlja u zapadnu Bugarsku, što bez sumnje treba prevesti: u Makedoniju.

Vrlo je dobro poglavlje *Pokazalec na slovoformite* (str. 87—122). To je iscrpan indeks riječi, dragocjen prilog ovom izdanju. Naslovne riječi (leksemi) u »starobugarskoj« normalizaciji nalaze se prve u azbučnom redu, a svaka je popraćena grčkom riječju iz odgovarajućeg teksta Novog zavjeta. Slijede riječi palimpsesta u izvornom obliku s konstatacijom gramatičke forme i gotovo redovito s grčkim paralelnim oblikom.

Na kraju je popis evanđelskih odlomaka u Bojanskom palimpsestu (str. 123—124).

Tako je Ivan Dobrev svojom knjigom uspostavio (makar i nepotpuno) jedan već izbrisani glagoljski tekst kratkog aprakos-evanđelja koji se još može datirati u kraj XI stoljeća, a svojom znanstvenom obradbom dao vrlo lijep prilog slavenskoj filologiji, osobito lingvistici i paleografiji. Postali smo bogatiji za jedan staroslavenski glagoljski spomenik. Tom uspjehu odgovara i vrlo lijepa oprema knjige.

Vjekoslav Štefanić

SLOVO

22

ČASOPIS STAROSLAVENSKOG INSTITUTA U ZAGREBU

ZAGREB 1972

S L O V O

ČASOPIS STAROSLAVENSKOG INSTITUTA
»SVETOZAR RITIG«

Izlazi 1 put godišnje

UREDNIŠTVO: 41103 ZAGREB, DEMETROVA 11
ODGOVORNI UREDNIK: VJEKOSLAV ŠTEFANIĆ

BR. 22

Za redakcioni odbor
uredio
VJEKOSLAV ŠTEFANIĆ